

Fəlsəfə Fənni Üzrə Kollokvium **Suallarının Cavabları**

1. Fəlsəfi problemlərin təsnifatı: ontologiya, qnoseologiya və sosial fəlsəfə. Fəlsəfi problemlərin birinci qrupu dünyanın mənşəyi və mahiyyəti ilə bağlı məsələləri əhatə edir. Dünyada heç nə əbədi deyil, hər şey dəyişir; mövjud olan nə varsa, hamısının zamanı başlanğıcı və sonu vardır. Bütün bu ardı-arası kəsilməz dəyişkənliyin mənası, səbəbi nədir? Ardı-arası kəsilməz dəyişkənlik və hadisələr axınında bir nizam, onların yönəldikləri hansısa üstün istiqamətlər mövjuddurmu? Fəlsəfi dillə desək, dünyada nə hökm sürür: zərurət, yoxsa təsadüflər? Qanunlar, yoxsa chaos? Filosofları həmişə düşündürən suallardan biri də insanın bu dünyada yeri və rolu, insan həyatının mənası haqqında məsələlərlə bağlıdır. İnsanın yer üzündə hansısa spesifik missiyası mövjuddurmu? O, öz taleyinə sahib çıxaraq, ona istədiyi kimi sərəncam verə biləcək qədər güclüdülmü? Bütün bu və buna bənzər problemlər fəlsəfi biliyin mühüm tərkib hissəsi olan ontologiyanın (qədim yunan mənşəli «ontos»- «varlıq» sözündən əmələ gəlmişdir) predmetini təşkil edir.

Fəlsəfi biliyin ikinci mühüm sahəsini təşkil edən idrak nəzəriyyəsi və ya qnoseologiya (yunanca «qnosis» - «bilik» sözündən əmələ gəlmişdir) insan idrakının mənşəyi və gerçəkliyə münasibəti, biliyin yaranma xüsusiyyətləri, onun gerçəkliyə uyğunluğu, təcrübə və nəzəriyyə arasındakı münasibətlər kimi məsələlərlə məşğul olur. İnsan dünyanı dərk edirmi? İnsanın şüura, təfəkkürə malik olması, ilk baxışda göründüyü kimi, bu suala müsbət cavab vermək üçün yetərli deyil. İnsan həyatı boyu səhvlər edir və bir çox hallarda bu səhvlər çox ciddi nəticələr doğurur. Burada əsas məqamlardan biri budur ki, bizim həyat təcrübəmizin və biliklərimizin zənginliyi səhvlərin sayını azalda bilər, lakin onun qarşısını ala bilməz.

Fəlsəfi problemlərin üçüncü böyük qrupu sosial fəlsəfənin predmetini təşkil edir. Sosial fəlsəfə sosial həyatın mənşəyi və mahiyyətini, bütöv bir tam kimi götürülmüş cəmiyyəti, onun təkamül xüsusiyyətlərini və insanla cəmiyyət arasındakı qarşılıqlı münasibətləri öyrənir.

2. Dünyagörüşünün ilk tarixi formaları: mifologiya və din. Dünyagörüşü dedikdə dünya və insanın bu dünyada yeri və rolu haqqında ümumiləşmiş baxışlar, bilik və təsəvvürlər başa düşülür. Fəlsəfənin öyrəndiyi problemlərin hər birində insanın dünyaya münasibəti məsələsinin müxtəlif məqamları əks olunmuşdur. Bu məsələ dünyagörüşünün əsas məsələsidir və buna görə də fəlsəfi problemlər dünyagörüşü anlayışı ilə sıx bağlıdır.

Dünyagörüşünün ən qədim tarixi forması mifologiyadır. Mifologiyanın əsasını fantastik varlıqlar haqqındakı müxtəlif rəvayətlər – miflər (əsatirlər) təşkil edir. Miflərin səjiyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada təbiət hadisələri və xansız predmetlər canlı varlıqlar

şəklində təsvir olunurdu. «Hilozoizm» adlanan bu canlılaşdırma prinsipi mifi yaradan ibtidai təfəkkürün xüsusiyyətlərindən irəli gəlirdi. İbtidai insanın şüuru bütünlüklə içmaddaxili həyatın xüsusiyyətləri ilə şərtlənirdi. Bu həyatın səhiyyəvi cəhətini içmadda fəaliyyət növlərinə münasibətdə əmək bölgüsünün yoxluğu təşkil edirdi. Buna görə də qəbilədaxili həyat da öz tərkib hissələrinə ayrılmayaraq, sinkretik (bütöv) bir tam kimi mövjud idi. Özünü müstəqil şəkildə bu həyata qarşı qoya bilməyən ibtidai şüurun da səhiyyəvi xüsusiyyətini, bu səbəbdən, onun sinkretizmi təşkil edir.

Dünyagörüşünün digər tarixi forması dindir. Din və fəlsəfə gerçəkliyin mənəvi mənimsənilməsinin elə formalarıdır ki, onlar hər ikisi elmi biliyin məhdudluğundan və natamamlığından doğan ehtiyac sanki, kompensasiya etməyə, insanın bitkin, tamamlanmış, fəlsəfi terminlə desək, mütləq biliyə olan əzəli tələbatını ödəməyə çalışırlar. Həm din, həm də fəlsəfə üçün mütləq biliyin mənbəyini dünyanın mütləq başlanğıcına inam təşkil edir. Dinə görə bu mütləq başlanğıc dünyanı hər şeyə qadir olan öz azad iradəsi ilə və mövjudə yoluyla heçdən yaradan fəvqəltəbii varlıq – tək Allahdır. Din dünyanın mənşəyi və mahiyyəti, insan, onun həyatının mənası və məqsədi, insanın dünyada yeri, xeyir, şər haqqında və digər ehkamlarını Allahın kəlamları kimi təqdim edir. Dini şüurun mövjudluq üsulu dünyanın fəvqəltəbii başlanğıcına dərin inamı ifadə edən etiqad hissidir.

3. Dünyagörüşü və fəlsəfənin predmeti. Filosofları həmişə düşündürən suallardan biri də insanın bu dünyada yeri və rolu, insan həyatının mənası haqqında məsələlərlə bağlıdır. İnsanın yer üzündə hansısa spesifik missiyası mövjuddurmu? O, öz taleyinə sahib çıxaraq, ona istədiyi kimi sərəncam verə biləcək qədər güclüdülmü, ya bəlkə o, təbiəti ona bəlli olmayan və ondan dəfələrlə güclü olan hansısa qüvvələrin əlində əjiz bir oyuncaqdır? Fəlsəfə yarandığı vaxtdan bu günə qədər həmişə yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz səpgidə olan suallara cavab tapmağa çalışmışdır. Onların hər birində insanın dünyaya münasibəti məsələsinin müxtəlif məqamları əks olunmuşdur. Bu məsələ dünyagörüşünün əsas məsələsidir və buna görə də fəlsəfənin predmeti dünyagörüşü anlayışı ilə sıx bağlıdır.

Dünyagörüşünün strukturunda bir neçə səviyyəni fərqləndirmək olar: formalaşma xüsusiyyətlərinə görə dünyagörüşünün kor-təbii surətdə təşəkkül tapan adi-gündəlik və ya praktik səviyyəsi və məqsədyönlü, plana uyğun şəkildə formalaşdırılan nəzəri səviyyəsi. Fəlsəfə dünyagörüşünün nəzəri səviyyəsinə aiddir.

Fəlsəfənin predmeti haqqındakı təsəvvürlər uzun bir təkamül yolu keçmişdir. İlk mütəfəkkirlər bir neçə fundamental anlayış əsasında biliklərin nizamsız kütləsinə sistem xarakteri verərək, onları vahid nəzəri təlim altında birləşdirirdilər. Qədim miflərin başlıca məzmununu təşkil edən ənənəvi mövzular yenikə yaranan bu nəzəri təlimlərin əsas predmetini

təşkil edirdi. Buna görə də onlar mahiyyətə miflərin rasionallaşmış ifadəsindən başqa bir şey deyildi. Qədim Yunanlar ilk nəzəriyyənin yaradıcılarını «müdrilik aşiqləri», «hikmətsevərlər», onların bu yeni məşğuliyyətini isə «hikmətə sevgi» (fəlsəfə) adlandırırdılar. Dini dünyagörüşünün hakim olduğu Orta əsrlərdə fəlsəfənin predmeti ilahiyyatla sıx bağlı olmuşdur. Fəlsəfənin vəzifəsini müqəddəs yazıları şərh edərək sistemləşdirməkdən ibarət hesab edirdilər. Yeni dövrdən başlayaraq, fəlsəfə getdikcə daha çox idraki problemlərlə məşğul olurdu. Elmin inkişafının doğurduğu qnoseoloji və metodoloji problemlər fəlsəfənin predmetində üstün mövqə tutmağa başladı.

4. Fəlsəfə və elm: oxşar xüsusiyyətlər və prinsipial fərqlər. Elmi biliyin mənbəyini insanın müşahidələri, onun həyat təcrübəsi və elmi eksperimentlər təşkil edir. Elmin başlıca xüsusiyyəti onun əsaslandırılmış biliklər sistemindən ibarət olmasıdır. Bu o deməkdir, elmi bilik məntiqi xüsusiyyətdən ziddiyyətsiz olmalı və elmi eksperimentdə öz təsdiqini tapmalıdır. Bunlar elmi biliyin dəqiqliyini və səhihliyini təmin edən başlıca şərtlərdir. Elmin öyrəndiyi gerçəkliyi fəlsəfi dildə hadisələr aləmi kimi səciyyələndirirlər. Hadisələr aləminin səciyyəvi xüsusiyyətini onun konkret təcrübələr vasitəsi ilə tədqiq olunmasının, yəni prinsipə müşahidə (birbaşa və ya dolayısı ilə) obyektinə çevrilməsinin mümkünlüyü təşkil edir. Buna görə də elm insana həmişə yalnız konkret təcrübə və müşahidələr hüdudunda formalaşan biliklər verir.

Lakin insan öz gündəlik fəaliyyətində yalnız bu xüsusiyyətlərə istinad etmək məcburiyyətində qalsa idi, onda onun həyatı ya, ümumiyyətlə, mümkün olmaz, ya da məna və məzmun baxımından çox yoxsul olardı. İnsan həyatını ona məna və məzmun verən, insan fəaliyyətini daxilən stimullaşdıran ali məqsədlərdən, ideallardan və əqidələrdən kənarda təsəvvür etmək olmaz. Bunlar isə insanı əhatə edən mühit və bütövlükdə dünya haqqında az-çox müəyyən şəkil almış təsəvvürlər və biliklərə istinad etmədən təşəkkül tapa bilməz. Bu xüsusiyyətlər konkret – təcrübəvi mənşəyə malik olan elmi biliklərdən prinsipial şəkildə fərqlənir. Elmi biliklərdən fərqli olaraq, bütöv bir tam kimi düşünənlər dünyası, onun mənşəyi, quruluşu və mahiyyəti haqqında biliklər qazanmaq konkret müşahidə və təcrübələrin hüdudunu aşaraq, ondan kənara çıxmağı tələb edir. Dünya haqqında bu cür ümumiləşmiş təsəvvürləri və insanın bu dünyada yeri və rolu haqqındakı bilikləri fəlsəfə verir.

Fəlsəfə dünyanı, dindən fərqli olaraq, etiqada istinad etməklə deyil, argument və təfəkkürlə mənimsəməyə çalışır. Bu məqam fəlsəfəni elmlə yaxınlaşdırır. Lakin bütöv bir tam kimi düşünənlər dünyası elmi biliyin əsasını təşkil edən konkret müşahidələr və təcrübə hüdudlarına sığmadığına görə, fəlsəfi təfəkkür, elmdən fərqli olaraq, həmişə konkret təcrübə hüdudlarını aşmalı olur.

5. Fəlsəfənin funksiyaları və ictimaiyyətdə rolu. Biz bütün həyatımız boyu dafələrlə elə çətinliklərlə üzləşirik ki, yiyələnmiş olduğumuz konkret – elmi və professional biliklər həmin çətin vəziyyətlərdən bizə çıxış yolunu göstərə bilməz. Belə situasiyalardan düzgün çıxış yolunu yalnız dünyanın rəasional (əsaslandırılmış) bütöv mənərəsini təmin edən təsəvvürlərə yiyələnmiş, insanın dünyada yeri, azadlıq, zərurət, təsadüf, qəzavü – qədər, hadisələrin qanunauyğun əlaqəsi, səbəbiyyət, möhkuzə, xeyir və şəər, ədalət, ləyaqət və digər bu qəbildən olan kateqoriyalar haqqında müstəqil və əsaslandırılmış mühakimələr yürütmək iqtidarında olan təfəkkür tərzinə malik adamlar tapa bilər. Bu küür təfəkkür həyatda insanın arxalana biləcəyi etibarlı dayaq nöqtəsi olan özünə, öz zəkasının güjünə inam hissi formalaşdırır, onda müstəqil qərar qəbul etmək və çətinliklərdən əksər hallarda düzgün çıxış yolu tapmaq vərdişləri yaradır. Lakin həyatda insana etibarlı dayaq nöqtəsi olan, ona düzgün yol göstərmək iqtidarında olan bu küür təfəkkür tərzii fəlsəfənin əsaslarına yiyələnədən, ümumiyyətlə, fəlsəfi təhsildən kənarda formalaşa bilməz. Fəlsəfə insanda bütöv bir tam kimi götürülmüş dünya və insanın bu dünyadakı yeri və rolu haqqında təsəvvürlər yaratmaqla *dünyagörüşü funksiyasını* yerinə yetirir. Digər tərəfdən fəlsəfə insanı bu cür biliklərlə silahlandırmaqla, həm də mühüm *idraki funksiya* yerinə yetirmiş olur. Fəlsəfə insana öz fəaliyyətini və onun nəticələrini xeyir və şəər, ədalət, ləyaqət və s. kimi etik kateqoriyalar baxımından dəyərləndirməyə kömək edir. Bu baxımdan o, həmçinin, çox mühüm *aksioloji funksiya* yerinə yetirir. Elmin tarixi göstərir ki, o öz inkişafının müəyyən məqamlarında dövrü olaraq jiddi çətinliklərlə qarşılaşır. Tarixi təkrübə göstərir ki, elmi belə böhran vəziyyətlərindən çıxarmaq üçün onun öz vasitələri, yəni, nəzəri və instrumental – metodoloji potensialı kifayət etmir. Bununçün bir sıra fundamental anlayışlara və metodoloji prinsiplərə tənqidi yanaşma bəjarığına malik alimlərə ehtiyac yaranır. Lakin elmin əsaslarına tənqidi yanaşmaq qabiliyyəti yalnız fəlsəfi təfəkkür mədəniyyəti əsasında formalaşa bilər. Elmi tədqiqatlara düzgün istiqamət verməklə fəlsəfə mühüm *metodoloji funksiya* yerinə yetirir.

6. Qədim Hind fəlsəfəsinin məktəb və cərəyanları.

Qədim Hind fəlsəfəsi 3 dövrə bölünür: ved (b.e.ə. XV-VI əsrlər), klassik (b.e.ə. VI-II əsrlər) və epik (b.e.ə. II - b.e. VII əsr) dövr. Vedlər dövründə kastalar sistemi tətbiq olunub. Vedlər gündəlik həyat məsələlərindən başlamış Allahlara qədər gedib çıxan mənəvi məsələlərə həsr olunmuş yazılı abidədir. Klassik dövddə vedlərə müxalif təlimlər – caynizm, buddizm, çarvaka-lokayat formalaşır. Bunlar qeyri-ortodoks təlimlər adlanır.

Əsası Mahavira Vardhamana (b.e.ə. 599-527) tərəfindən qoyulmuş caynizm təlimi əsasən dualist xarakter daşıyır. Burada canlı və cansız aləm haqqında danışılır. Caynizmə görə hər bir varlıq (civa) fərdi və əbədi ruhdur. Caynistlərin fikrincə, hətta torpaq da nəfəs alır. Onların

nəzərinə, hava, su, torpaq, od yalnız lamisə hissiyyatına aiddirsə, quşlar, heyvanlar və insanlar beş hissetmə üzvlərinə malikdirlər. Ruh sansaradan tam azad olanda (mokşaya çatdıqda) ilahi şüura – hər şeyi bilənə çevrilir. Caynizm insanları müdriklik və özünənəzarət (*vrata*) vasitəsilə mənəvi kamilliyə çağırır. Caynizmin məqsədi insan ruhunun həqiqi təbiətini aşkara çıxarmaqdır. “Caynizmin 3 ziynəti” adı ilə məşhur olan mükəmməl qavrayış (*ananta darşan*), mükəmməl bilik (*ananta cna*), mükəmməl davranış (*ananta çaritra*) insan ruhunun sansaradan azad olma yollarıdır. Lakin bunun üçün asket (tərki-dünya) olmaq zəruridir. Karmadan azad olandan sonra mokşaya çatılır. Mokşaya çatanlar *siddham* (azad olmuş ruhlar) adlanırlar. Karma vasitəsilə yerdən asılı olanlar *sansaralı* (dünyəvi ruhlar) adlanırlar.

Lokayata-çarvak təlimi əsasən "Manu qanunları" (e.ə.IV-III) adlı əsərdə toplanmışdır. Çarvak təliminin tərəfdarları dünyanın maddiliyini qəbul edib, onun dörd elementdən od, hava, su, torpaqdan ibarət olduğunu söyləyirdilər. Onlar, insan da daxil olmaqla, bütün canlı aləmin bu ünsürlərdən yarandığını iddia edirdilər. İnsan ruhu isə yalnız bədəndə mövcud ola bilər. Materiya – şüur münasibəti məsələsində çarvaklar qeyd edirdilər ki, şüur bədənin əlamətlərindən biridir, insan öldükdə onun bədəni ilə birlikdə şüur da yoxa çıxır. İnsan "Mən"-inin mövcudluğu bədənsiz mümkün deyil. Onlara görə həqiqətin dərk edilməsinin yeganə mənbəyi duyğu və qavrayışdır. Hiss olunmayan, qavranılmayan mövcud ola bilməz. Məntiqi nəticə həqiqətin dərk olunmasının mənbəyi ola bilməz, çünki o özündə yalnız ümumi münasibətləri cəmləyir ki, o da hissi qavrayışın predmeti ola bilməz. İdrakın yeganə yolu hissi qavrayışdır.

E.ə VI-V əsrlərdə dini-fəlsəfi təlim olan buddizmin meydana gəlməsi, Hindistanda böyük dövlətlərin yaranması dövrünə təsadüf edir. Əfsanəyə görə bu dinin yaradıcı Hind çarının oğlu Siddhartha Hautamadır. Bir neçə il öz düşüncələri üzərində apardığı müşahidələrə əsasən Budda belə nitacəyə gəlir ki, insanların əzab çəkməsinin səbəbi elə özləridir, onların həyata, maddi olanlara bağlılığıdır. Əzablardan qurtuluş yolu öz tələbatlarından imtina etmə ilə mümkündür. Beləliklə, Buddizm təlimi 4 əsas hissədən ibarətdir: həyat izzirabıdır, tələbatlar izzirabın yaranmasının səbəbidir, insanlar təkrar-təkrar izziraba qayıdırlar, həqiqət bu izzirabdan azad olmaq yoludur. Buddizmin müdriklərinə görə, idrakın məqsədi-insanın izzirabdan azad olunmasıdır. Buddizm etikasının əsası bundan ibarətdir ki, əzabdan, izzibardan o dünyada deyil, yalnız bu dünyada azad olmaq olar.

7. Qədim Çin fəlsəfəsi: konfusiçilik və daosizm.

Banisi Konfutsi (e.ə. 551-479) olan konfusiçilik təliminin əsası "qarşılıqlı məhəbbət" və "insana sevgi"dir. Bunlar birlikdə isə «doğru yol»u təşkil edirlər. Bu təlimə görə, hər bir şəxs insanları sevməli və valideynlərinə hörmət etməlidir. Dövlət başında isə yalnız müdrik adam olmalı və tabelikdə olanları tərbiyə etməlidir. Demək olar ki, bu təlimin əsasını tərbiyə

məsələləri təşkil edir.

Konfutsinin davamçısı Men-Tszı belə bir nəzəriyyə irəli sürürdü ki, insanın həyatı ilahi iradəyə tabedir, bilik isə insanda anadangəlmədir. İnsan anadan olanda bilik ilahi, "hüduzsuz ruh" tərəfindən ona verilir. İnsan bu biliklərin köməyi ilə həyatın bütün suallarına cavab verməlidir. O, insanları bütün uğursuzluqların və bədbəxtliklərin səbəbini müəyyənləşdirməyə, dözümlü və mərhəmətli olmağa çağırırdı. Konfutsiliyin digər nümayəndəsi Syun-Tszının təlimində isə mərkəzi xətt cəmiyyət və insan problemidir. Onun nəzərinə, insan taleyi ilahidən deyil, onun özündən asılıdır. Bundan əlavə, insan aləmi dərk etmək və ondan öz xeyrinə istifadə etmək qabiliyyətinə malikdir. Cəmiyyət isə idarə edənlərdən və idarə olunanlardan təşkil olunmalı, cəmiyyət üzvlərinin bir hissəsi fiziki, digər hissəsi zehni əməklə məşğul olmalıdır. Göründüyü kimi Konfutsi fəlsəfəsi iki istiqamətdə: idealizm və materializm istiqamətlərində inkişaf etmişdir.

Qədim Çin fəlsəfəsində özünəməxsus yer tutan digər fəlsəfi təlim daosizmdir. Bu məktəbin banisi Lao-Tszı (e.ə. VI-V) hesab edilir. Daosizmin əsas kitabı "Daodesizm" adlanır. Konfusiçiliyin tam əksinə olaraq bu məktəbin nümayəndələri iddia edirdilər ki, təbiət və insanların həyatı "səmanın idarəsi" ilə deyil, dao tərəfindən müəyyən edilmiş təbii yolla inkişaf edir. Dao predmetlərin özlərinin təbii qanunu olub, hava (çi) ilə birlikdə dünyanın əsasını təşkil edir. Bu təlimə görə, dünyada bütün predmetlər hərəkətdə və dəyişmədədir. Daosizmin digər nümayəndəsi Yan Çju (e.ə VI əsr) fəvqəltəbii qüvvələrin mövcudluğunu rədd edir. O, iddia edirdi ki, hadisə və predmetlərin hamısı öz qanunları əsasında idarə olunurlar və daima dəyişilməkdədirlər. Yan Çjunun fikrincə, insan digər canlılardan yalnız öz ağılı ilə fərqlənir. İnsanın ruhu onun bədənindən ayrı mövcud ola bilməz, ölümdən sonra ruh da yox olur.

8. Qədim Yunan fəlsəfəsinin ilk məktəbləri.

Qədim Yunanıstanın ilk, sokrataqədərki məktəbləri b.e.ə. VII-V əsrlərdə formalaşmış. Antik fəlsəfənin ilk məktəblərinə bunlar daxildir: milet, efes, pifaqorçular, eley, atomistlər. Sokrataqədərki fəlsəfi məktəblər üçün kosmosentrizm, təbiət hadisələrinin izahı, mövcudatın ilkin başlanğıcının axtarışı, hilozoizm xarakterikdir.

Milet məktəbinin banisi Fales (e.ə. 640-562) bütün varlığın əsasını su hesab edirdi. Falesə görə, suda inkişaf imkanları vardır və dünyadakı bütün predmetlər suyun qatılaraq və parçalanması nəticəsində meydana gəlir. Milet məktəbinin ikinci, ən böyük nümayəndəsi Anaksimandrın (e.ə. 611-546) fikrincə, Yer daimi, əbədi fırlanma hərəkətinə malik olduğu üçün, istinin və soyuğun mənbəyini bu hərəkətdə axtarmaq lazımdır. Anaksimandr dünyanın əsasını qeyri-müəyyən, sonsuz, daim dəyişilən, konkret forması olmayan "apeyron" adlı substansiyada görürdü. Milet məktəbinin üçüncü görkəmli nümayəndəsi olan Anaksimən (e.ə. 585-524) havanı

bütün varlığın başlanğıcı hesab etmişdir. Anaksimenin fikrincə, bütün predmetlər hava və onun formalarından yaranır və son nəticədə yenə də ona çevrilir.

Dünyanın meydana gəlməsi, hərəkəti və inkişafı haqqında dialektik fikirlər söyləyən Efesli Heraklitə (e.ə. 540-480) görə, bütün mövcudatın əbədi, maddi əsası oddur. Təbiət, kainat odun əbədi hərəkətinin – alovlanması və sönməsinin məhsuludur. Heraklitə görə, əksliklərin mübarizəsi bütün mövcudatın, hərəkətin və inkişafın mənbəyidir. Ona görə, "hər şey mübarizə vasitəsi ilə, zərurətdən baş verir" və "təbiət ədəbi dəyişmə prosesindədir, hər şey axır, hər şey dəyişilir, kainatda hərəkətsiz heç bir şey yoxdur". O, təbiətdəki inkişafı, dəyişməni hadisələrin öz əksliyinə keçməsi kimi başa düşürdü. Heraklitə görə, dünya dərk ediləndir, onun dərk olunması hiss üzvlərinin və təfəkkürün vasitəsilə həyata keçirilir. Bu fikirlərinə baxmayaraq, onun dialektikası kortəbii, materializmi isə sadələşən xarakter daşıyırdı.

E.ə. VI-V əsrlərdə fəaliyyət göstərmiş Eley məktəbi Ksenofan, Parmenid və Zenonun adı ilə bağlıdır. Eley məktəbinin nümayəndələri şüur problemi ilə məşğul olmuş, hissi idrakla ali mənəvi idealist idrakı kəskin fərqləndirirdilər. Onlar monizm tərəfdarları idi, bütün mövcudatı ideyaların maddi ifadəsi kimi nəzərdən keçirirdilər.

Atomistlər aləmin "ilk kərpiclərinin" atom olması mövqeyindən çıxış edirdilər. Atomizmin ən görkəmli nümayəndəsi olan Demokrit atomları bölünməz, müxtəlif uzunluğa, formaya malik olduğunu təsdiqləyirdi. Atomlar arasındakı məkan boşluq adlandırılır. Atomlar daimi hərəkətdədirlər və onları hissi idrak vasitəsilə "görmək" olmaz.

9. Antik fəlsəfənin əsas inkişaf mərhələləri.

Antik fəlsəfə e.ə. VII-VI əsrlərdə meydana gəlmiş, eramızın V-VI əsrinədək davam etmişdir. Yunan fəlsəfəsi yaranma, çiçəklənmə və tənəzzül dövrlərini keçmişdir. Birinci mərhələ sokrataqədərki dövr adlanır və o, kosmosentrik xarakter daşıyır, hələ özündə mifologiyanın əlamətlərini saxlayır. Birinci mərhələdə anlayışlarla reallıq, varlıq və təfəkkür arasındakı fərq heç də həmişə dərk edilmədiyindən onlar eyniləşdirilirdilər. Bu öz əksini milet məktəbinin nümayəndələrində, Heraklitdə tapmışdı. Məsələn, varlığın başlanğıcını təşkil edən su (Fales), hava (Anaksimenes), od (Heraklit) ilə hissi qavranılan müvafiq təbət hadisələri arasında həddi müəyyənləşdirmək asan deyil. İlk dəfə olaraq, hissi qavranılanlarla anlayışların qarşılıqlı münasibəti məsələsi qoyulur. Yeni, müxtəlif ümumilik dərəcəli anlayışların olduğu "düşüncə aləmi" kəşf edilir. Zəkanın konstruktiv imkanları dərk olunmağa başlanılır. Bu öz əksini Sokrat, Demokrit, Platon, Aristotelin fəlsəfi sistemlərində tapır.

Yunan fəlsəfi fikrinin ikinci – çiçəklənmə mərhələsi birincisindən ilk növbədə, fəlsəfənin tədqiqat sahəsinin keyfiyyətə genişlənməsilə, ikincisi, varlığı dərk etmək üçün kateqorial vasitələrin inkişafı və zamanəsini qabaqlayan düşüncələrin zənginliyi ilə, üçüncüsü, ümumfəlsəfi

təsəvvürlər çərçivəsində elmi bilik və məntiqin rüşeymlərinin meydana gəlməsi ilə fərqlənir. Məsələn, Platon fəlsəfəni qeyri-mükəmməl maddi aləmlə mükəmməl ideyalar aləmi arasındakı ziddiyyətləri həll edən intellektual-mənəvi fəaliyyət kimi göstərir. Bu ziddiyyət düşünən subyekt üçün kənardan gəlir, şəxsi problem kimi çıxış edir, onun həlli insanın təkmilləşməsinə, kamilləşməsinə, mənəvi zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Aristotel fəlsəfədə iki səviyyəni fərqləndirir. Birinci fəlsəfə ümumiyyətlə varlıq problemi ilə məşğul olduğu halda, ikinci fəlsəfə, yaxud fizika mövcudiyyətin varlığını, hərəkətə səbəb olanın varlığını araşdırır. Sokrat, Platon, Aristotelin fəaliyyəti zamanı antik fəlsəfə özünün ən yüksək, klassik inkişafına çatır. Yunan fəlsəfəsinin çiçəklənmə dövrü zəkanın konstruktiv imkanlarının tam reallaşması mərhələsidir.

Yunan fəlsəfəsinin üçüncü – ellin mərhələsi şərq mədəniyyətinin ünsürlərinin daxil olması, fəlsəfi tədqiqatların tənəzzülü, Platon və Aristotelin böyük fəlsəfi məktəblərinin süqutu ilə xarakterizə olunur. Məsələn, stoiklər və epikurçular fəlsəfə ilə praktik səviyyədə məşğul olurlar. Bununla da, fəlsəfənin predmetinin anlaşılmasına münasibət dəyişir, onun maraq dairəsi daralır, əvvəlki filosofların konstruktiv təfəkkürünə qarşı skeptisizm və kritisizm meydana gəlir, eklektik fəlsəfi cərəyanlar yaranır.

10. Antik fəlsəfədə insan və cəmiyyət mövzusu.

İnsan və cəmiyyət problemi antik fəlsəfənin klassik dövründə meydana çıxmışdır. Belə ki, Sokrat fəlsəfəsinin əsasını insan problemi təşkil edir. Onun mərkəzində isə insanın icmaya, cəmiyyətə, qanuna və Allaha münasibəti əsas yer tutur. Sokratın fikrincə, fəlsəfə insanın dərk edilməsinə, öyrənilməsinə və bilavasitə "insanın özü-özünü dərk etməsinə" yönəldilməlidir. Öz-özünü dərk etmə isə ilk növbədə, insanın öz daxili aləmini, dünyasını dərk etməsi deməkdir. Dərk olunmuş həyat isə mənəvi sağlamlıq və ən qiymətli nemətdir. Sokratın insan haqqındakı fəlsəfi düşüncələrində əsas məsələlərdən biri də xeyirxahlıq və onun mahiyyəti haqqındakı fikirlərdir. Xeyirxahlıq çox yüksək əxlaqi keyfiyyət olduğundan, xeyirxah insan səbrli, qeyrətli və ədalətli olmalıdır. Əxlaqsız hərəkəti Sokrat həqiqəti bilməməyin məhsulu sayırdı: əgər insan nəyin yaxşı olduğunu bilsə, heç vaxt pis hərəkət etməzdi. Sokrata qədərki fəlsəfənin predmeti təbiət olduğu halda, Sokrat xarici aləmi dərkənməz hesab edir. Onun fikrincə, insanın ruhu və onun əməlləri dərkəniləndir. Fəlsəfənin əsas məqsədi də insanı dərk etməkdən ibarətdir.

Platona görə insanlar qida, geyim, yaşayışa görə birgə yaşamağa – dövlətə möhtacdırlar. Dövlət insanların anadangəlmə sosial tələbatlarının nəticəsidir. Dövlət ümumi qaydaya nəzarət edir, insanları xarici düşmənlərdən qoruyur. Platonun "ideal dövlət" haqqında təliminə görə, "ideal dövlət" 3 sosial qrupun birliyindən meydana gəlir: idarəedənlər - filosoflar; ölkəni qoruyanlar, onun təhlükəsizliyini təmin edənlər - əsgərlər; istehsalçılar - əkinçilər və sənətkarlar.

Platon dövlətin üç formasını fərqləndirir – monarxiya, aristokratiya və demokratiya. Monarxiya və aristokratiyanı “düzgün” dövlət forması adlandırırdı.

Platon, demokratik dövlət formasının əleyhinə çıxaraq, onu qara camaatın, qədirbilməz xalqın, qaniçən zalımların hakimiyyəti hesab edirdi.

Aristotelə görə insana zəka verilmişdir və dünyanı dərk edərək o, həyatının zəkali həddini özü müəyyənləşdirməlidir. Aristotelə görə insan üç növ ruha – vegetativ, hissi, rəşional ruha malikdir. Rəşional ruh fəal intellektədir və yalnız insana xəşdir. Bu intellekt xaricdən gəlir və deməli, ilahidir. İnsanın çata biləcəyi ali xeyir və xəşbəxtlik özünü insan kimi kamilləşdirmədədir. Aristotelə görə dövlət təbii quruluşdur, insan isə siyasi heyvandır. Dövlətin son məqsədi xəşbəxt həyatı təmin etməkdir. Dövlətin başlıca vəzifəsi isə əxlaqlı vətəndaşı tərbiyə etməkdir. Platonun təbəqələrə böldüyü cəmiyyəti Aristotel yaşlara görə böldüdü. O, hesab edirdi ki, gənc ikən insan hər b sənəti ilə, qocalanda isə siyasətlə məşğul olmalıdır. Aristotelə göprə ən yaxşı hakimiyyət formaları – monarxiya və aristokratiya, ən pis dövlət formaları isə tiraniya, oliqarxiya və ifrat demokratiyadır.

11.Orta əsrlər Qərb fəlsəfəsinin mənbələri: teosentrizm

Hər bir tarixi dövr özünəməxsus dünyagörüşünə istinad edir. Qərb mədəniyyətinin dünyagörüşü əsasını monoteist din olan xristianlıq təşkil edir. Bu dünyagörüşünün təməlinə kreasionizm ideyası- dünyanı fəvqəltəbii başlanğıc olan tək Allah tərəfindən heçdən yaradılması haqqında dini konsepsiya durur. Orta əsrlərin monoteist dini dünyagörüşü mütləq varlığı - Allahı- hüdudsuz və hər şeyə qadir olan fəvqəltəbii başlanğıc kimi səciyyələndirir. Orta əsrlərin kreasionist dünyagörüşü bütperəstlik üçün səciyyəvi olan dualizmi tamamilə aradan qaldırır: yalnız yeganə mütləq başlanğıc olan tək Allah mövcuddur, qalan nə varsa, hamısı onun yaratdıqlarıdır və buna görə də müstəqil mövcudluğa malik deyil. Orta əsrlər fəlsəfəsinin bütün ontoloji təlimlərinin əsasında kreasionist dini konsepsiya durur. Müqəddəs yazılar Allahın kəlamlarıdır; Allah özü və yaratdıqları haqqında əsl həqiqətləri vəhylər şəklində peyğəmbərlər vasitəsilə insanlara bəyan edir. Buna görə də fəlsəfə və elm özlüyündə varlığın sirləri qarşısında acizdirlər. Fəlsəfənin vəzifəsi dünya haqqında həqiqətləri aşkara çıxarmaq yox, müqəddəs yazıları şərh edərək onları təbliğ etməkdir. Beləliklə Orta əsrlərdə fəlsəfənin idraki funksiyası onun əlindən alındı və o, ilahiyyətin xidmətçisi səviyyəsinə endirildi. Orta əsrlər fəlsəfəsinin idrak nəzəriyyəsinin əsasında “ilahi vəhy” haqqında dini təlim durur. Orta əsrlər dünyagörüşünün çıxış nöqtəsini təşkil edən dünyanın fəvqəltəbii başlanğıcı tək Allah haqqında təsəvvürlərin özü bir-birilə o qədər də uyuşmayan iki fərqli ənənənin sintezi kimi təşəkkül

tapmışdır. Bu ənənələrdən biri öz başlanğıcını antik fəlsəfənin rəşionalizmindən götürür və Allahın mahiyyətini onun xalis zəkənin təcəssümü olmasında görür. Allahın mahiyyətinə ikinci yanaşma isə öz başlanğıcını iudaizmdən götürən Bibliya ənənələrindən qaynaqlanır. Bu ənənələrin davamçıları olan xristian ilahiyyatçıları Allahın mahiyyətində, ilk növbədə, hər şeyə qadir olan azad iradə sahibi olmasını önə çəkirlər. Mütləq varlığın təbiətinə bu cür fərqli yanaşmalar bütün orta əsrlər Qərb fəlsəfəsində dərin izlər buraxdı.

12.Orta əsrlər Qərb fəlsəfəsinin əsas cərəyanları

IV-V əsrlərdə xristianlığın neoplatonizmlə mürəkkəb qarşılıqlı təsiri nəticəsində *patristika* adlandırılan xristian dini fəlsəfəsi təşəkkül tapdı. Patristikanın nümayəndəsi Avqustin (354-430) xristian dini təlimini neoplatonizm prinsiplərindən istifadə edərək, sistemləşdirməyə çalışırdı. Təbiət və cəmiyyətdən daha çox dünyanın transsəndent yaradıcısına köklənmiş ruhani həyata diqqət, insanda antik mədəniyyətə bəlli olmayan daxili “Mən” hissini formalaşdırdı. Bu hissini fəlsəfi inkişafı xüsusi subyektiv bir reallıq kimi özünüdərkini kəşf olunmasına gətirib çıxardı. Beləliklə orta əsrlər fəlsəfəsində sonralar yeni dövr rəşionalizminin çıxış nöqtəsini təşkil edən “Mən” anlayışının formalaşması prosesi başlandı. Kreasionizmin fəlsəfi cərəyanlarda fərqli şərhini, mövcudluq (ekzistensiya) və mahiyyət (essensiya) anlayışlarının fərqləndirilməsi orta əsrlər Qərb fəlsəfəsinin əsas cərəyanlarından olan realizmlə nominalizm arasında əsrlər boyu davam edən mübahisələrə səbəb oldu. Orta əsrlərdə antik fəlsəfə ənənələrinin davamçıları olan *realistlər* hesab edirdilər ki, Allahın xəlv etdiyi bütün varlıqların mövcudluğu onların mahiyyətləri ilə şərtlənir, onların mahiyyətləri əzəldən ilahi zəkada onun “ideyaları” şəklində, ümumi anlayışlar (universalilər) kimi mövcuddur. Realistlərdən fərqli olaraq, *nominalistlər* hesab edirdilər ki, xəlv olunanların mövcudluğu öz başlanğıcını zəkadan götürə bilməz. Mövcudluq Allahın iradəsindən qaynaqlanır və buna görə də xəlv olunmuşların mövcudluğu onların mahiyyətlərindən ilkin olub müstəqildir. Orta əsrlər fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən olan Akvinalı Foma (1225-1274) əsas fəlsəfi cərəyanlar olan realizmlə nominalizm arasındakı ziddiyyətləri aradan qaldırmağa çalışırdı. O, mövcudluq və mahiyyət anlayışlarını substansiya və aksidensiya ilə əvəzlədi. Aksidensiyalardan - “xassələrdən, keyfiyyətlərdən,” fərqli olaraq, substansiyalar və ya mahiyyətlər müstəqil şəkildə mövcuddurlar. Uilyam Okkama (1285-1349) görə ideyalar (mahiyyət) Allahın yaratdıqlarının proobrazları (ilk nümunələri) şəklində ilahi zəkada mövcud deyil, real olaraq yalnız təkçələr (konkret varlıqlar) mövcuddur. Nominalizm varlığın müxtəlif iyerarxik səviyyələri haqqında təlimi qəbul etmir. Təcrübəyə istiqamətlənmə nominalizmin xarakterik xüsusiyyətini təşkil edir. Sonralar bu tendensiya Yeni dövr fəlsəfəsində empirizm tərəfindən mənimsənilərək daha da dərinləşdirildi və

XVI-XVII əsrlərin eksperimental riyazi təbiətşünaslığının inkişaf istiqamətinin müəyyənləşməsində əhəmiyyətli rol oynadı.

13.Orta əsrlər Qərb fəlsəfəsində təbiətə münasibət

Orta əsrlər fəlsəfəsində təbiət antik dünyagörüşü üçün səciyyəvi olan müstəqilliyini bütünlüklə itirir- təbiət Allahın yaratdığı varlıqlar arasında sıradan birinə çevrildi. Möcüzə törətmək qüdrətinə malik olan Allah nəinki təbiəti yaratmışdır, o həm də təbiətdə baş verən proseslərin təbii gedişinə qarşı durmaq gücündədir. Antik dövrdə təbiət bütpərəst (çoxallahlıqdan çıxış edən) dünyagörüşünün başlıca mənbəyini təşkil edirdi. Xristian monoteizmi bütpərəstliklə bir araya sığmadığına görə xristianlıq bütün vasitələrlə bütpərəstliyin çıxış nöqtəsini təşkil edən təbiəti alçaldıb gözdən salmağa çalışırdı. Buna görə də orta əsrlərdə təbiət idrakın müstəqil predmetinə çevrilmədi.Təbiət öz özlüyündə müstəqil bir dəyər deyil, daha çox simvolik məna daşımağa başladı. Təbiətdə heç bir hadisə özü –özünü təmsil etmir; onların hər biri dini –məənəvi mahiyyət daşıyan daha ali reallığın simvolları kimi çıxış edirlər. Buna görə də simvolizm və allegorizm müqəddəs yazılar və onlara həsr olunmuş şərhlər ruhunda tərbiyə olunmuş orta əsrlər təfəkkür tərzinin səciyyəvi cəhətlərindən birini təşkil edir.

Orta əsrlər fəlsəfəsi insanla təbiət arasındakı münasibətlərə dair antik fəlsəfədən prinsiplial şəkildə fərqli yanaşır. Xristian ilahiyyəti insanı Allahın bənzəri və surəti kimi səciyyələndirir.Bundan çıxış edərək, Orta əsr filosofları təbiəti deyil, insanı ali varlıq səviyyəsinə yüksəldirdilər. Antik fəlsəfəyə görə insana hər nə qədər yüksək dəyər verilsə də, o təbiətin bir hissəsi kimi ona tabedir. Orta əsrlər fəlsəfəsində Allahın surəti və bənzəri kimi insan sanki təbiətin hüdudlarından kənara çıxaraq, onun fəvqündə dayanır. Allah təbiəti ona görə yaratdı ki, o özü bütün mövcudatın hakimi olduğu kimi, təbiəti yaradaraq, insanı da onun hakimi etdi.

14.Orta əsrlər Qərb fəlsəfəsində insan problemi

İnsana münasibətdə orta əsrlər fəlsəfəsinin irəli sürdüyü ideyaların əsasını xristianlığın “insan Allahın surəti və bənzəridir” əhkamı təşkil edir. Bu əhəkam orta əsrlərdə insana münasibəti antik dövrlə müqayisədə kökündən dəyişdi. Məlum olduğu kimi antik fəlsəfənin kosmosentrizmi insanı təbiətin adi bir parçası kimi nəzərdən keçirməyi tələb edirdi. Orta əsrlərin dini dünyagörüşü insanı təbiətlə deyil, bütün kainatın fəvqəltəbii başlanğıcı olan Allahla bağlayır. İnsanın mahiyyətini orta əsrlər fəlsəfəsi Allahdan ona pay verilmiş ağıl və azad iradə sahibi olmasında görür. Allah özü azad varlıq olduğuna görə, insanı da azad yaratdı. O bütün mövcudatın hakimi olduğu kimi, təbiəti yaradaraq, insanı da onun hakimi etdi. Beləliklə sonralar

İntibah mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətini təşkil edən humanizm ideyaları öz başlanğıcını, məhz, orta əsrlərin dini dünyagörüşündən götürür. Orta əsrlər fəlsəfəsində insan haqqında təsəvvürlərin digər mənbəyini insanın öz nəfsinin köləsi olması və əzəldən günahkar bir varlıq olması haqqında ideyalar təşkil edir. Patristikanın banilərindən olan Origen hesab edirdi ki, insan ruh, can və bədəndən ibarətdir. Ruh insanın özünə məxsus olmayıb ona Allah tərəfindən bəxş edilmişdir və həmişə xeyirə və həqiqətə can atır. Can isə insanın yalnız ona məxsus olan “Mən”ini təşkil edir və hər bir adama fərdiyyət keyfiyyəti verir. Lakin insanın mahiyyətinin ən mühüm göstəricisi iradə azadlığı olduğuna görə, xeyirlə şər arasında azad seçim etmək, məhz canın missiyasıdır, çünki yalnız can insanı fərdiyyət kimi xarakterizə edir. Öz təbiəti etibarilə can daha ali başlanğıc olan ruha, bədən isə cana tabe olmalıdır. Lakin canın ikili təbiəti üzündən çox vaxt onun bədənə yaxın olan aşağı səviyyəsi onun ali səviyyəsini üstəliyə və bununla da insanı öz nəfsinin və ehtiraslarının istəyinə əməl etməyə məcbur edir. Bu hal vərdişə çevrildikdə insan Allahın bərqərar etdiyi təbii nizamı tərsinə çevirərək günaha batır: o, ali məqama sahib olanı özündən aşağıda duranı tabe etdirir və bununla da şərin dünyaya ayaq açmasına səbəbkar olur. İnsanın özünü sürüklədiyi bu rəzalətdən xilas olması üçün öz gücü yetərli deyil; bunun üçün onun Allahın mərhəmətinə ehtiyacı var.

15.Orta əsrlər fəlsəfəsi tarixi proses və onun mənası haqqında

Orta əsrlərdə, ilk dəfə olaraq, tarixi şüurun formalaşması üçün əlverişli ilkin şərtlər meydana çıxdı. Tarixi şüurun mövcudluğu üçün ilkin şərt keçmiş, indi və gələcək arasındakı keyfiyyət fərqi dərək edilməsidir. Bütpərəst dünyagörüşü isə bu fərqi dərək edilib mənalandırılması üçün əlverişli deyildir. Bütpərəstlik insanın şüurunu əsas etibarilə təbiətlə bağlayır, təbiət isə zaman,vaxt keçdikcə baş verən keyfiyyət dəyişikliklərini hiss etmək üçün əlverişli mühit deyil. Təbiətdə baş verən təkamül dəyişmələri çox ləng gedir və onları müşahidə etmək üçün bir və ya bir neçə insan nəslinin ömrü kifayət deyildir.

Xristianlıq Allah-oğulun insanda (İsus Xristosun simasında) təcəssüm etməsini o vaxta qədər baş vermiş bütün hadisələrdən mahiyyətə fərqləndirir; bu hadisənin baş verməsilə zaman bir-birindən keyfiyyətə fərqlənən iki hissəyə parçalanır: bu hadisədən keçmişdə baş verənlər və sonra, gələcəkdə baş verəcək hadisələr. Beləliklə Allahın insanda təcəssümü zaman oxunda fundamental bir hadisə kimi anlaşılar və özünün dərək edilməsi üçün insan nəslinin bütün keçmişinin yəhudi Bibliyasında olduğu şəkildə, yəni, tarixi baxımdan nəzərdən keçirilməsini tələb edir.

Digər tərəfdən, varlığa keçmişdən gələcəyə doğru istiqamətlənmiş tarixi proses kimi yanaşmanın formalaşmasına xristianlıqda dünyanın sonu haqqında esxatoloji təsəvvürlərin geniş yayılması da böyük təsir göstərmişdir. İsa peyğəmbərin ikinci dəfə zühür edərək,

haqqın divanını quracağı məşhər (qiyamət) gününü gərgin bir intizar içində gözləmək xristian dini şüurunun büt-pərəst dünyagörüşü ilə müqayisədə başlıca səciyyəvi xüsusiyyətlərindən birini təşkil edir. Belə bir dini- psixoloji durum dünyada baş verən hadisələr axınıni bəşəriyyətin ali məqsədinin - məşhər gününün -yetişməsinə doğru istiqamətlənmiş proses kimi qavramaq üçün əlverişli zəmin yaratdı. Xristianlıq sayəsində gələcək əvvəllər heç vaxt sahib olmadığı bir dəyər qazanır: bütün ümumdünya tarixi prosesinin yönəldiyi ali məqsəd – haqqın divanının qurulacağı gün – insanın bu dünyadakı həyatına antik mədəniyyətə tamamilə yad olan xüsusi mənə verir.

16.Orta əsrlər müsəlman ortodoksal fəlsəfəsi: əşərilik və mötəzililik.

Kəlam - ilk islam sxolastikası, ortodoksal dini-idealist fəlsəfi sistem nümunəsidir. Kəlamdan mütəkəllimlər, sufilər istifadə edirdilər. Kəlam təlimi dinin normativ əsaslarına söykənir, onun nəzəri əsaslarını 7-8 əsrlərdə cəbərilər və qədərilər arasındakı mübahisələr təşkil edirdi.

Mötəzəliliyin nümayəndəsi Vasil ibn Əta, Əmr İbn Übeyd (VIII əsr). Onlar öz müəllimi ilə mübahisə edərək qədərilərdən ayrılaraq yeni bir istiqamətlə getmişlər. Mötəzililik İslam tarixində ilk fəlsəfi baxımdan sistemləşdirilən istiqamətdir. Onlar ağılın dəlillərinə fikir verirdilər. Onlar teologiyani fəlsəfə ilə birləşdirdilər və yeni bir fəlsəfə yaratdılar. Elmi prinsiplərə əsaslanan fəlsəfənin yaranmasında mühüm rol oynamışlar. Mütəzililər özlərini ədalət, təkəllahlılıq tərəfdarları adlandırırdılar. Prinsipləri: Ədalət. Bu prinsip əsasən ədalət, insanın iradə azadlığını nəzərdə tutur. İnsan özünün xeyir və şəər əməllərinin yaradıcısıdır. Allah adildir. Təkəllahlılıq prinsipi: Allah təkdir və saf, mənəvi varlıqdır. Qurana münasibətdə Mötəzəlilər deyirlər ki, Quran Allah tərəfindən yaradılıb. Sonradan yaradılmayıb. Vədə əməl etmək prinsipi. Allah öz vədini və hədələrini yerinə yetirir. Aralıq vəziyyət prinsipi. Dini nöqtəyi-nəzərdən günah işlətməmiş müsəlman kafir olmur. Müsəlman ilə kafir arasına aralıq vəziyyət durur. Ancaq belə adamlar da cəhənnəmə gedəcəklər. Duyğuların təqdir olunması: hər bir müsəlmanın borcudur ki, İsmayıl haqqı-ədaləti yerinə yetirmək üçün hər cür zorakılığa əl atsın. Əşəriləyin banisi Əl-Əşəri olub. Əşərilərin mötəzəlilərdən fərqlərini nümayəndələri öz əsərində yazıblar. 1.Əl-əşəri Allahın atributlarının reallığını qəbul edir, yəni əbədiliyini qəbul edir. 2. Əşərilər Quranın yaranmadığını, əzəli mövcudluğunu qəbul edir. 3. Əl-Əşəri alın yazısına görə qədərilər ilə cəbərilər arasında aralıq mövqe tutur. O deyir ki, insanın bütün hərəkətini Allah yaratmışdır. İnsanlar öz hərəkətini öz iradəsi və cəhdləri vasitəsilə əldə edirlər. Bu təlim «kəsb», mənimsəmə, adlandırılır. Prinsipial məsələlərdən biri dindar olduqdan sonra Allahı görə bilməsi idi. Əşərilər deyirlər ki, «mömin müsəlmanlar Allahı axirət dünyasında ruhən hiss edir. Əşərilik təliminin bir

çox görkəmli nümayəndəsi olub: Əş-Bakillani, Əl-Şəhristani, Əl-Bağdadi, Əl-Cüneyli, İbn Furaq, Fəxrəddin ər-Razi (XII-XIII).

17. Sufizm və onun müsəlman Şərqində yeri.

Sufizm islam tarixində ən mürəkkəb dini-fəlsəfi cərəyandır. Sufizm VII-VIII əsrlərdə yaranmış, VIII əsrin sonu X əsrin əvvəllərində yayılmışdır. Onlar hədisləri toplamaqla məşğul olur, şifahi şəkildə Quranı yayırdılar. Sufizmin 12 əsas və 54 törəmə qolları mövcuddur; Sührəvərdiyyə, mövləviyyə, Şimali Afrikada Əş Şədulliyə, Nəqşbəniyyə, Xəlvətiyyə, Heydəriyyə, Müridizm.

Sufilərin ali məqsəli Allaha mistik şəkildə qovuşmaqdır. Sufilərdə nəzəriyyə ilə praktika vəhdət təşkil edir. Varlıq təlimində belə hesab edirlər ki, yeganə varlıq Allahdır. Allah intuitiv qovuşma vasitələri ilə dərk edə bilər. Sufilərin qnosologiyasında idrakın 3 forması: mühazirə, aşkar etmə, və daxili müşahidə hallarıdır. Mühazirə elm əhli üçündür, aşkar etmə ayin əhli üçündür, daxili müşahidə həqiqət əhli üçündür. Fəlsəfi fikir tarixində sufizm 2 yerə - Mötədil (Qəzali), İfrat (M.Həllac) ayrılır. Sufi təlimində allaha qovuşmaq üçün 3 pillə var: 1) şəriət; 2) təriqət; 3) həqiqət. İfrat sufilərdə təbiət, insan, allah birləşirdi. Allahı dərk etmək insanın özünü dərk etməsi deməkdir. Bunların təriqət yollarından, məqamlarından keçərək müəyyən vaxtda mürşidin icazəsi ilə vəcdə gəlir və ani olaraq ilahiyyə qovuşur. Hal hər bir məqamı tamamlayan vəziyyətdir. Sufi ədəbiyyatının yaradılması X-VI əsrə aiddir.

18. Şərq peripatetizmi və onun nümayəndələri.

Əl Kindi (800-866) Şərq peripatetizminin banisidir. O, «Fəlsəfənin riyaziyyat elmi ilə əldə edilməsinə dair», «Kateqoriyalarda Aristotelin məqsədinə dair», «Aristotel kitablarının tərtibi və on kateqoriyaya dair» əsərlərində fəlsəfəni bir elm kimi əsaslandırır, onun nəzəri və əməli növlərini ayırır. Onun fikrincə, Filosofun qarşısına qoyduğu məqsəd həqiqəti dərk etmək və öz hərəkətlərini uyğunlaşdırmaqdır. Fəlsəfə haqqında tam bilik substansiyanın dərkində bitir. Əbu Nəsr Fərabi (872-950) insan anatomiyası, musiqi, riyaziyyat, təbiətşünaslıq və psixologiyaya dair əsərlər yazmışdır. «2 filosof», «Platon və Aristotelin əsərlərində ümumilik», «Xəşbəxtliyin qazanılması», «Fəzilətli şəhər əhlinin görüşləri», «Fəlsəfənin adı və mənşəyi». Fərabinin fəlsəfə tarixində tutduğu yer tədqiqatçılar tərəfindən yüksək dəyərləndirilir. Fərabiyə görə, fəlsəfə varlığın ümumi xassə və qanunları haqqında bilikdir. Şərq Peripatetizminin digər nümayəndəsi İbn Haldun əsasən insanların ictimai həyatını öyrənirdi. O qeyd edir ki, tarix təkcə xronologiya ilə kifayətlənməməli, inkişafı öyrənməlidir. Haldun hadisələrin təbiəti ilə onların

daxili qanunauyğunluğunu izah edirdi. Ibn Sina (980-1037) «Tibb qanunu», «Danış-namə» və s. əsərləri yazmışdır. Onun fikrincə, «Allahın iradəsi bilikdən qaynaqlanır». Vacib varlığın iradəsi həqiqətin dərkidir.

Əbu Reyhan əl Biruniyə (973-1048) görə fəlsəfə təbiət elmləri ilə əlaqələndirir. Materiya və təbiəti Allah yaradıb. Yerın günəş ətrafında dövr etdiyini qeyd edir. Aləmin yaranmasında ilk element kimi suyu, sonra digərlərini qiymətləndirir. Atom maddi hissəciklərdir və Allah yaradıb. İdrakda məntiqi idrakın rolunu dəyərləndirir.

Şərq peripatetizminin nümayəndəsi İbn Rüşd Allahın atributlarını qəbul etmir. Onu ilk əql kimi qəbul edir. Allah insan və təbiətdən kənardır, dərk edilmir. Bu deist aspektdir. Hikmət bir şeyin səbəbini bilməkdir. Həqiqətin ikiliyi: əql və vəhylər həqiqətin qaynaqlarıdır, buna görə fəlsəfə ilə dinin hər ikisindən əldə edilən nəticələr gerçəkdir.

19.Qədim və Orta əsrlər Azərbaycan ərazisində ideya-fəlsəfi cərəyanlar.

Azərbaycanda dini mistik fəlsəfi fikirlər e.ə. 1 minillikdə Zərdüştilik fəlsəfəsində ifadəsini tapmışdı. Zərdüş tərəfindən yazılması ehtimal edilən Avesta (qanun) Vendidad (şər qüvvələrin dəf edilməsinə yönəlmiş dualar), Yasna (ibadət və qurbanvermə ayinlərinin ifadəsi) və Vispered (himnlər, alqışlar) hissələrindən ibarətdir. Zərdüştilik ali alah Ahura Mazdaya tapınan ilk monoteist dini təlim olsa da iki əzəli başlanğıc Xeyir və Şər dualizmi ilə müşayiyyət olunmuşdur. Xeyir qüvvələrin təcəssümü olan Ahura Mazdanın şər qüvvələrin idarə edicisi Əhrimənə qarşı mübarizəsində insanlar müşahidəçi deyil fəal iştirakçılardır. Xeyirxah düşüncə, xeyirxah söz və xeyirxah əməllərin vəhdətini gerçəkləşdirən bəşər insanı Ahura Mazdanın əbədi qələbəsinin təminatçısına çevrilir. Avesta Midiyalıların və Maqların müqəddəs kitabı kimi Yunan filosofları Anaksimandr, Anaksimən, Empedokl, Heraklit, Demokrit və Platona məlum idi. Hegel, Şelling, Nitsşe və bir sıra qərb filosofları Zərdüş ideyalarını təqdir etmişdilər. Sasanilər dövründə Zərdüştlüyün yeni sistemləşdirilməsi onun ehkamçı dövlət dininə çevrilməsi ilə sonuclanır. Azərbaycan, İran, Orta Asiya, Əfqanıstan və Ön Asiyanın bir çox yerlərində əsas dini təlim olmuş Zərdüştilik müasir dövrdə İranda gəbrlər, Hindistanda isə parslar tərəfindən qorunur. Zərdüştlük təlimi Zarvanizm, Maniçilik, Məzdəkilik, Xürrəmilik cərəyanlarının əsas ideya mənbəyini təşkil edir.

Zərvanilik Zərdüş fəlsəfəsindən qaynaqlanan iki zidd qüvvə Ahura Mazda və Əhrimənin törədicisi kimi sonsuz zaman və tale tanrısını ilk başlanğıc qəbul etmiş dini mistik fəlsəfi cərəyandır. Sasanilər dövründə zərvanilik Zərdüştiliklə yanaşı mövcud olmuş, xüsusilə imperiyanın cənub qərbində herbedlər və şimali şərqində mobedlərrarasında yayılmışdır. Zərdüştlüyün, xristianlığın və buddizmin ayrı-ayrı ünsürlərini özündə toplayan maniçilik təlimi III əsrdə İranda və Orta Asiya ölkələrində ortaya çıxıb, yayılmışdır. Onun banisi Mani (216-276)

xalis dualizm mövqeyindən çıxış edərək göstərirdi ki, aləmin başçısı iki varlıqdır: 1-cisi işıq, digəri qaranlıq. Maninin fikrincə xeyir, mürvət, fayda, sevinc, nizam birlik-ışığın, şəər, əksiklik, zərər, kədər isə qaranlığın işidir. Lakin maniçiliyin təlimi uzun müddət yaşamış və V əsrin sonunda məzdəkilərin ideya mənbəyi olmuşdur. Məzdəkilik təlimi maniçiliyə yaxın olsa da nikbinliyi və inqilabi əhvali ruhiyyəsi ilə ondan seçilirdi. Məzdək deyirdi ki, maddi nemətlər hamıya bərabər düşməlidir. Lakin insanlar bir-birinə ədalətsizlik edib qeyri-bərabərlik yaratmışlar. Buna görə də əmlak varlıqlardan alınıb yoxsullar arasında bölüşdürülməlidir. Onların ideyaları Xürrəmilər tərəfindən inkişaf etdirilir.

20.Şərq peripatetizmi və sufizmin Azərbaycanda təmsilçiləri. Hürufizm.

Orta əsrlər Azərbaycanda peripatetizmin əsas nümayəndələrindən olan Ə.Bəhmənyarın əsərləri aşağıdakılardır: «Təhsil kitabı», «Məntiqə dair zinət kitabı», «Gözəllik və səadət kitabı», «Musiqi kitabı», «Metafizika elminin mövzusunda dair traktat», «Mövcudatın mərtəbələrinə dair traktat» və s. Bəhmənyarın fəlsəfəsində varlıq təlimi, idrak nəzəriyyəsi, məntiq məsələləri sistem halında verilmişdir. Onun varlıq təlimi qədim Yunan alimlərinin və müsəlman Şərqi peripatetiklərinin ideyaları zəminində yaranıb formalaşmışdır. Filosofa görə, varlıq vacib və mümkün olmaqla iki qismə bölünür. Vacib varlıq özünün qeyri-mövcudluğu fərz edilməsi mümkün olmayan varlıqdır. Vacib varlıqdan savayı bütün mövcud şeylər isə mümkün varlıq adlanır. Bəhmənyarın idrak nəzəriyyəsində idrak prosesinin hissi və əqli olmaqla iki mərhələdən keçdiyi qəbul edilir. AZƏRBAYCANDA SUFİZM mistika və islam dininin vəhdəti zəminində inkişaf etmişdir. Sufizmin Azərbaycanda inkişafı nəzəri və praktiki səviyyələrdə, mötədil (monoteist) və ifrat (panteist) olmaqla iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Şihabəddin Əbuhəfs Sührəverdi (1145-1234) Azərbaycanın məşhur sufi mütəfəkkiridir. Ə.Sührəverdinin yaradıcılığında təsəvvüfün demək olar ki, bütün başlıca məsələləri onun mahiyyəti və mənşəyi, sufi sözünün təfsiri, şeyxlik rütbəsinin müəyyənləşdirilməsi və s. işıqlandırılır. Təsəvvüf anlayışının şərhində əxlaqi fikirlərə mühüm yer verilir. O, Allahın insan ilə substansional birliyini, eyniliyini qəbul edən panteist baxışları rədd edərək sufizmin monoteist sistemini yaratmışdır. Azərbaycanda sufizmin digər görkəmli nümayəndəsi Eynəllüzat Miyanəci (1099-1131) görkəmli sufi mütəfəkkiridir. Azərbaycan filosofunun panteist fəlsəfə sistemində həm varlıq təlimi, həm də idrak məsələləri tamamilə orijinal şəkildə qoyulub həll edilmişdir. Eynəllüzat Miyanəcinin təsəvvüründə Allah saysız-hesabsız atributları olan substansiyadır. İdrak nəzəriyyəsində idrakın hissi, əqli və intuitiv formaları qəbul edilir.

XIV-XV əsrlərdə meydana çıxmış hürufilik fəlsəfi dini hərəkət idi. Onun banisi Nəimidir (1339-1394). Hürufiliyə görə insan öz varlığında olan ilahi nuru dərk etmək üçün əqli-mənəvi

təkamül keçməli, qəlbini daim saflaşdırmaq qayğısına qalmalıdır. Onların fikrincə, insan müqəddəsdir, kamil insan Tanrı səviyyəsinə qədər yüksələ bilər. Nəimi məhz belə ağıllı ürfan sahibi olduğuna görə zəmanəsinin ən kamil insanıdır. Yalnız o, həyatda olan ictimai haqsızlığa, şər, zülmə son qoya bilmək iqtidarında deyildir. Söz, kəlam və hərf hürufilikdə xüsusi məna daşıyır. Allahın ilk əmri sözlərdə təcəssümünü tapıb. Kamil insan üzündə isə ilk yaradıcıya məxsus cizgilər vardır. Hürufilik işarələri və bu işarələrin daşıyıcısı olan insanı ilahiləşdirir. Nəimi «Noumnamə», «Vəsiyyətnamə» əsərlərində hürufilik görüşlərini açıqlayıb. «Caviddannamə» (əbədiyyət kitabı). «Məhəbbətnamə», «Ərşnamə», «İsgəndərnəmə» əsərlərində nəinki özünü hərflər üzərindən pərdəni qaldıran və onların kəlam və bütün varlıqların mahiyyətini izah edən ilk adam kimi təqdim edir. «Caviddannamə» Quranı təfsir edən kitabdır.

21.Intibah dövrü fəlsəfəsinin antroposentrizmi

Orta əsr cəmiyyətində insanlar arasındakı müxtəlif korporasiya və silk əlaqələri olduqca güclü idi. Buna görə də, hətta məşhur adamlara belə onun şəxsi qabiliyyətinə və fəallığına görə deyil, onların hansı ittifaqa, korporasiyaya aid olmalarına görə qiymət verilirdi. Intibah dövründə isə əksinə, fərd daha çox müstəqillik əldə edir, o çox vaxt daxil olduğu müəyyən cəmiyyət və ittifaqların deyil, yalnız özünün təmsilçisi kimi çıxış edir. Korporasiyadan azad olmuş insan, intibah dövründə öz şərəf və mənafeələrini özü qorumaq məcburiyyətində qalır və buna görə də o öz bilik və bacarığının hərtərəfli olmasına kəskin ehtiyac hiss edir. Məhz, Intibah dövrü dünyaya parlaq temperamentə, hərtərəfli təhsilə malik olan nəhəng şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. Intibah dövründə olduğu qədər heç bir dövrdə ayrıca insan şəxsiyyətinin qədir-qiyəti bu dərəcədə yüksəlməmişdir. Həmin dövrün yüksək bəşəri **humanizmi** elə bununla şərtlənir. Nə antik dövrdə, nə də orta əsrlərdə insan varlığına onun bütün çoxcəhətli təzahürlərində bu qədər güclü maraq olmamışdır. İnsanın mahiyyətinin və onun dünyada yerinin başa düşülməsinə münasibətdə antik və orta əsr təfəkkür tərzindən Intibah dövrü fəlsəfəsinin mühüm fərqi də həmin dövrün humanist ideyalarından irəli gəlir.

İnsanın təbiəti və dünyadakı mövqeyi haqqındakı bu fikir insan haqqındakı antik təsəvvürlərdən köklü şəkildə fərqlənir. Antik dünyagörüşündə insan yalnız təbiətin bir hissəsi kimi dərk edilirdi və ona verilən yeganə azadlıq onun təbiətə uyğun və ya ondan fərqli hərəkət etməsini seçmək hüququ kimi başa düşülürdü, Obrazlı şəkildə desək, antik insan özünü təbiətin deyil, təbiəti özünün sahibkarı kimi təsəvvür edirdi.

Pikonun sözlərinə görə, allah insana iradə azadlığı vermişdir və o özü öz taleyini həll etməli, özünün dünyadakı yerini müəyyən etməlidir. İnsan burada nəinki təkcə təbii vüçuddur, o həmçinin özü özünün yaradıcısıdır. Yaradıcı fəaliyyətin rolunun bu cür yüksək qiymətləndirilməsi antik dövr və orta əsr dünyagörüşündən köklü şəkildə fərqlidir. Qədim yunanlarda passiv seyr fəaliyyətdən yüksək tutulurdu. Orta əsrlərdə fəaliyyətə münasibət bir qədər dəyişir. Xristianlıq əməyə insanın günahını yumaq vasitəsi kimi baxır və onu daha qula yaraşan bir fəaliyyət hesab etmir. Lakin fəaliyyətin ali forması, yunanların «seyrinə» çox yaxın olan və ruhun xilasına aparan fəaliyyət növləri: ibadət, dua oxumaq, müqəddəs kitabları mütaliə etmək kimi başa düşülürdü. Yalnız intibah dövründə yaradıcı fəaliyyət bir növ sakral xarakter alır. Onun köməyi ilə insan nəinki özünün praktik-

dünyəvi tələbatını ödəyir, o həmçinin yeni dünyanı - gözəlliyi, dünyada ən ali olanı- özünü yaradır. Beləliklə, əgər antik dövrün diqqət mərkəzində təbiət—kosmos, orta əsrlərdə allah və onunla əlaqədar xilas ideyası idisə, intibah dövrünün diqqət mərkəzinə insan qoyulur. Intibah dövrü fəlsəfəsinin antroposentrik xarakteri, məhz, bununla şərtlənir.

22. Təbiətə qayıdış və İntibah fəlsəfəsinin panteizmi

Intibah dövründə fəlsəfə yenidən təbiətin öyrənilməsinə cəlb edilir. İlk baxımda antik təfəkkürün kosmosentrizminə dönüş baş versə də, insanın anlaşılmasında olduğu kimi, təbiətə münasibətdə də intibah fəlsəfəsinin öz spesifikasiyası vardır. Bu spesifikasiya, hər şeydən əvvəl, ondadır ki, təbiət **panteistcəsinə** şərh edilir. Yunancadan tərcümədə «panteizm» «allahın hər yerdə mövcudluğu» mənasını verir. Xristian allahı burada özünün transendent, təbiətdənkənar xarakterini itirir; o sanki təbiətlə qovuşur, təbiət isə ilahiləşərək, antik dünyagörüşü sistemində olmayan cizgilər kəsb edir. Intibah dövrünün naturfilosofları, məsələn alman həkimi və əkim-yaçısı Paracelsus, təbiətdə nə isə canlı bir tam, sehrli qüvvələrin nüfuz etdiyi canlı və cansız varlıqları görürdülər.

Təbiətin bu cür anlaşılması antik təbiət anlayışından özünün fəal ruhi qüvvəsi ilə, təbiəti sirli, fəvqəltəbii qüvvələrlə idarə etmək cəhdi ilə fərqlənir. Təsədüfi deyildir ki, intibah dövrü naturfilosofları antik elmi, həddən artıq rəşadətli olduğuna, sirli ünsürlərdən tamamilə məhrum olduğuna, canlı varlıqlarla cansız təbiət - od, su, hava və torpaq arasında ciddi fərq qoyduğuna görə tənqid edirdilər. Intibah təfəkkür tərzinə neoplatonizm daha yaxın idi. Neoplatonçulardan intibah natur-filosofları, orta əsrlərdə büt-pərəstlik kimi rədd edilmiş, indi isə, əksinə, xristian allahına qarşı qoyulan dünya ruhu anlayışını mənimsəmişdilər. Bu anlayış vasitəsi ilə onlar dünyanın yaranması ideyasını aradan qaldırmaq istəyirdilər: dünya ruhu daxilən təbiətə xas olan elə həyatı qüvvə kimi təsəvvür edilirdi ki, onun sayəsində təbiət müstəqillik kəsb edərək, daha ilahi başlanğıca ehtiyac hiss etmirdi. N. Kuzanskiyin varlığın ali başlanğıcını əksliklərin eyniyyəti kimi düşünmək meyli panteistik bir tezis — allahı dünya ilə, yarananı yaranla yaxınlaşdırmağın nəticəsi idi. Bu meyli, Cordan Bruno ardıcıl panteist təlim yaradaraq daha da inkişaf etdirdi. C. Bruno təkcə N. Kuzanskiyə deyil, həmçinin N. Kopernikin heliosentrik astronomiyasına əsaslanırdı. Kopernik də Kuzanskiyin ardınca belə hesab edirdi ki, Kainat ölçsüz və hüdudsuzdur.

23. İntibah fəlsəfəsində insan azadlığı və humanizm ideyaları

Orta əsr cəmiyyətində insanlar arasındakı müxtəlif korporasiya və sülk əlaqələri olduqca güclü idi. Buna görə də, hətta məşhur adamlara belə onun şəxsi qabiliyyətinə və fəallığına görə deyil, onların hansı ittifaqa, korporasiyaya aid olmalarına görə qiymət verilirdi. Intibah dövründə isə əksinə, fərd daha çox müstəqillik əldə edir, o çox vaxt daxil olduğu müəyyən cəmiyyət və ittifaqların deyil, yalnız özünün təmsilçisi kimi çıxış edir. Özünü tamamilə ənənələrə borclu sayan orta əsr adamından fərqli olaraq, Intibah dövründə fərdlər bütün xidmətlərini özlərinə aid edirlər.

Korporasiyadan azad olmuş insan, intibah dövründə öz şərəf və mənafeələrini özü qorumaq məcburiyyətində qalır və buna görə də o öz bilik və bacarığının hərtərəfli olmasına kəskin ehtiyac hiss edir. Məhz, Intibah dövrü dünyaya parlaq temperamentə,

hərtərəfli təhsilə malik olan nəhəng şəxsiyyətlər bəxş etmişdir. İntibah dövründə olduğu qədər heç bir dövrdə ayrıca insan şəxsiyyətinin qədir-qiyməti bu dərəcədə yüksəlməmişdir. Həmin dövrün yüksək bəşəri **humanizmi** elə bununla şərtlənir. Nə antik dövrdə, nə də orta əsrlərdə insan varlığına onun bütün çoxcəhətli təzahürlərində bu qədər güclü maraq olmamışdır. İnsanın mahiyyətinin və onun dünyada yerinin başa düşülməsinə münasibətdə antik və orta əsr təfəkkür tərzindən İntibah dövrü fəlsəfəsinin mühüm fərqi də həmin dövrün humanist ideyalarından irəli gəlir. XV əsr italyan humanistlərindən Covanni Piko yazırdı: İnsanı yaradıb, onu dünyanın mərkəzinə qoyaraq, allah ona bu sözlərlə müraciət etmişdir: «Biz sənə, Adəm, nə müəyyən yer, nə xüsusi surət, nə də xüsusi vəzifə ona görə vermirik ki, sən yeri də simanı da, vəzifəni də öz arzuna və iradəyə uyğun olaraq, özün seçəsən. Bütün digər yaradılmışların surəti bizim müəyyən etdiyimiz qanunlar çərçivəsində təyin edilmişdir. Sən isə bir çərçivəyə salınmayaraq, ... öz surətini özün müəyyənləşdirəcəksən».

İnsanın təbiəti və dünyadakı mövqeyi haqqındakı bu fikir insan haqqındakı antik təsəvvürlərdən köklü şəkildə fərqlənir. Antik dünyagörüşündə insan yalnız təbiətin bir hissəsi kimi dərk edilirdi və ona verilən yeganə azadlıq onun təbiətə uyğun və ya ondan fərqli hərəkət etməsini seçmək hüququ kimi başa düşülürdü, Obrazlı şəkildə desək, antik insan özünü təbiətin deyil, təbiəti özünün sahibkarı kimi təsəvvür edirdi.

Pikonun yuxarıdakı sözlərində biz insan haqqında orta əsr xristian təliminin əks sədasını eşidirik: allah insana iradə azadlığı vermişdir və o özü öz taleyini həll etməli, özünün dünyadakı yerini müəyyən etməlidir. İnsan burada nəinki təkcə təbii vüquddur, o həmçinin özü özünün yaradıcısıdır. Lakin orta əsr xristian dünyagörüşündə insana isnad verilən bu yaradıcı qüvvə qeyd-şərtlidir: günahə batmış və korlanmış insan nəslə xilas olmaq üçün ilahi mərhəmətə möhtacdır. İntibah dövrü təfəkküründə insan azadlığının bu buxovu da sındırılır: onun allahın heç bir mərhəmətinə ehtiyacı yoxdur. İndi o özü yaradıcıdır. Məhz bu cür təfəkkür tərzə sayəsində yaradıcı sənətkar obrazı intibah simvoluna çevrilir.

24.Yeni Dövr fəlsəfəsinin əsas cərəyanları: empirizm və rəasionalizm

İngilis filosofu Frensis Bekonun fikrincə, təbiəti mənimsəmək və onu insanın xidmətinə vermək üçün elmi-tədqiqat metodunu kökündən dəyişdirmək lazımdır. Hər cür idrak təcrübəyə əsaslanaraq, təkcə faktların öyrənilməsindən ümumi müddəalara doğru getməlidir. Belə metod induktiv metod adlanır. İnduktiv metodun ən sadə halı baxılan predmetlər sinfinin hamısının bir-bir nəzərdən keçirilməsi əsasında onlara xas olan ümumi xassənin aşkar edilməsindən ibarət olan tam induksiyaadır. Lakin elmdə tam induksiyanın rolu böyük deyildir; daha çox natamam induksiyaadan istifadə edilir. Bu metod sonlu sayda faktların müşahidəsinə əsasən baxılan hadisələr sinfinə aid ümumi nəticə çıxarmaqdan ibarətdir. Natamam induksiya metodu ehtimali xarakter daşıdığına görə, Bekon ona ciddi zərurət xarakteri vermək üçün müəyyən nəticəni nəinki təsdiq edən, həmçinin onu inkar edən faktlar axtarmağı zərurət hesab edir. Beləliklə, imkan daxilində baxılan hadisənin iştirak etdiyi və iştirak etmədiyi bütün hallar toplanmalıdır. Əgər baxılan hadisəni həmişə müşayiət edən və bu hadisə olmadıqda yox olan hansısa əlamət tapmaq mümkün olarsa, onda həmin əlaməti baxılan hadisənin «formasını» və ya «təbiəti» kimi qəbul etmək olar.

Lakin ingilis filosofu empirik tədqiqat metodunun rolunu həddindən artıq şişirdərək, idrakın rəşional əsaslarının — hər şeydən əvvəl, riyaziyyatın rolunu kifayət qədər qiymətləndirmirdi. Eksperimental — riyazi təbiətşünaslıq riyaziyyatın təbiətin öyrənilməsinə tətbiqinə imkan verən xüsusi tip eksperimentə ehtiyac hiss edirdi. XVII əsr filosoflarının fikrincə, həqiqi, obyektiv bilik əldə etməyə insan ağına xas olan bir sıra xüsusiyyətlər mane olur. F.Bekon onları «idollar» adlandırır və onun fikrincə, zəkanı onlardan təmizləyib azad etmək filosofun tənqidi fəaliyyətinin başlıca məqsədidir. Idollar müxtəlif növlü xurafatlardan ibarətdir ki, obyektiv bilik əldə etməyə mane olurlar. Beləliklə, fəlsəfənin tənqidi funksiyası yenidən ön plana keçir. Təsədüfi deyildir ki, nəinki Bekon, həmçinin Dekart da fəlsəfi fəaliyyətə onda universal şübhə forması olan tənqidlə başlayır.

Dekartda şübhə əvvəlki ənənəvi mədəniyyət binasını yerindən silib götürmək və əvvəlki şüur tipini ləğv edərək, onların yerində öz əsası etibarlı ilə rəşional olan yeni mədəniyyət binasını tikmək vəzifəsini yerinə yetirir. Lakin ənənələri tənqid edərək, Dekart heç də hər şeyi sıfırdan başlamır. Dekartın əvvəlki fəlsəfə ilə əlaqəsi onun təliminin lap çıxış nöqtəsində özünü göstərir. Bu çıxış nöqtəsi isə belə bir müddəadan ibarətdir ki, yeni təfəkkür metodunun yaradılması möhkəm və sarsılmaz fundaməntə əsaslanmalıdır. Belə fundamənt isə zəkanın özündə, daha dəqiq desək, onun mənbəyində — özünüdərkətmədə tapılmalıdır. Dekart özünüdərkətməni («düşünürəm, deməli, mövcudam») elə bir fundamənt hesab edir ki, bütün bilik binası onun üzərində yüksəlməlidir. Riyaziyyat ciddi və dəqiq bilik nümunəsi olduğuna görə, fəlsəfə də ciddi bir elm sahəsi kimi onu təqlid etməlidir. Təsədüfi deyildir ki, vahid elmi metod yaratmaq ideyası Dekarta məxsusdur. Onun fikrincə, bu metodun köməyi ilə insanın təbiət üzərində hakimiyyətini təmin edən elmlər sistemini qurmaq mümkündür. Metod, Dekarta görə, idrakı hər cür təsədüflərdən azad edərək, onu mütəşəkkil fəaliyyətə çevirməlidir. Metod elmə ayrı-ayrı kəşflərə doğru istiqamət götürməyə deyil, necə deyirlər, «bütöv cəbhə ilə», heç bir boş yer və buraxılmış həlqə qoymadan irəliləməyə imkan verməlidir. İdrak prosesi, bir növ, axın xəttinə çevrilməlidir, bu axırındadır isə, məlum olduğu kimi, başlıca cəhət fəsiləsizlikdir. Buna görə də fəsiləsizlik Dekartın metodunun ən mühüm prinsiplərindən biridir.

25. Yeni Dövr fəlsəfəsində substansiya problemi

Dekartın rəşionalist metafizikasının mərkəzi anlayışı substansiya anlayışıdır. O substansiyanı öz mövcudluğu üçün özündən başqa heç bir digər varlığa ehtiyacı olmayan bir şey kimi təyin edir. Əgər bu tərifə ciddi əməl edilsə, onda Dekarta görə substansiya yalnız allahdır. Dünyəvi predmetlərə isə bu anlayış yalnız şərti olaraq, yaradılmış cisimlər içərisində öz mövcudluğu üçün «yalnız allahın adi yardımına ehtiyacı olanlarla», bunun üçün başqa yaranmışların yardımına ehtiyacı olanları fərqləndirmək məqsədilə tətbiq edilə bilər. Bu axırıncılar keyfiyyət atributları olub, substansiya deyildir.

Yaradılmış dünyanı Dekart iki növ substansiya - mənəvi və maddi substansiyalara bölür. Substansiyaların əsil atributları təfəkkür və uzunluqdur: təxəyyül, hiss, arzu - təfəkkür modusları, fiqur, vəziyyət, hərəkət isə uzunluğun moduslarıdır. Qeyri-maddi substansiya ona təcrübədən deyil, daxilən, əzəldən xas olan və XVII əsrə anadangəlmə adlandırılan ideyalara malikdir. Anadangəlmə ideyalara, Dekarta görə, mütləq kamil

varlıq olan allah ideyası, fiqur və ədədlər ideyası, həmçinin bəzi ümumi anlayışlar - aksiomlar aiddir. XVII əsrdə anadangəlmə ideyalar rasionalistlər tərəfindən ən ümumi və zəruri biliyin, yəni elm və elmi fəlsəfənin mümkünlük şərti kimi nəzərdə tutulurdu.

Maddi substansiyaya gəlinə, Dekart onu təbiətlə eyniləşdirərək, iddia edir ki, təbiətdə hər şey mexanikanın qanunlarına tabedir. Məhz XVII əsrdə dünyanın XIX əsrin əvvəllərindəki təbiətşünaslıq və fəlsəfənin əsasını təşkil edən mexaniki mənzərəsi formalaşır. B.Spinoza Dekartın dializmini qəbul etmir və özünün allah və ya təbiət adlandırdığı vahid substansiya haqqında monist təlimini işləyib hazırlayır. Spinoza təkcə şeylərin substansiyalığını qəbul etmir və bu mənada nominalizm və empirizm əməlinə qarşı durur. Onun təlimi panteizmə qovuşan ifrat realizm nümunəsidir. Spinoza substansiyanı özü özünün səbəbi (causa sui) kimi, yəni özünün vasitəsi ilə mövcud olan və özü özündən dərk edilən bir varlıq kimi təyin edir. O substansiyanı allah və ya təbiət adlandırmaqla qeyd etmək istəyir ki, bu teist dinlərdəki allah, təbii predmetlərin yaradıcısı deyildir. Spinozanın allahı sonsuz və şəksiz bir mahiyyət olub, başlıca atributu bütün mövcudatın başlanğıcı və səbəbi olan varlıqdır. Alman filosofu Q.Leybnis Spinozanın panteist monizminə qarşı substansiyanın plyuralizmi haqqındakı təlimi qarşı qoydu. Mustəqil mövcud olan substansiyaları Leybnis monadalar adlandırırdı. Məlum olduğu kimi, antik dövrdən başlayaraq mahiyyət anlayışını vahid, bölünməz bir şey kimi təsəvvür edirdilər. Leybnisə görə monadalar sadə olub, heç bir tərkib hissəsinə malik deyillər və deməli, bölünməzdirlər. Bu isə o deməkdir ki, monadlar maddi və ölçülü ola bilməzlər, çünki bütün maddi predmetlər sonsuzluqda bölünürlər. Monadaların mahiyyətini uzunluq deyil, fəaliyyət təşkil edir. Leybnis fəaliyyəti heç bir mexaniki səbəblərlə izah edilə bilməyən bir şeyin - təsəvvür və cəhd kimi başa düşür. Beləliklə, substansiyaların mahiyyəti ideal təbiətə malik sadə, ilkin reallıqlardan – təsəvvürlərdən ibarətdir. Yəni, dünyada mövcud olan hər şey canlı və həyatidir.